

Full Length Research Paper

Uumama Ulfoo: Tulluu Cuqqaalaa Ija Ilaalcha Oromoo Tuulamaatiin

Dirribaa Tarrafaa^{1*}, Taaddasaa Jaalataa (PhD)²-fi Asafaa Tafarraa (PhD)³

¹Inistiitiyuutii Qorannoofi Qo'annoo Oromoo; Imeelii: diriba35@yahoo.com

²fi³Yuunvarsiitii Addis Ababaa, Koolleejjii Namummaa, Inistiitiyuutii Qo'annoo Afaaniifi Gaazexeessummaafi Quunnamtii; Iimeelii: tadesse.jaleta@aau.edu.et; assefa.tefera@aau.edu.et, walduraa duuban

Submission Date: September 29, 2023

Acceptance Date: April 16, 2024

Axareeraa

Kaayyoon qorannoo kanaa hariiroo Oromoon Tuulamaa Uumama Ulfoo Tulluu Cuqqaalaa wajjin qabu xiinxaluudha. Qorannoo kana gaggeessuuf maleenyi qorannoo sanyaabaafi seenawaa (Ethnographic & historical research approach) hojiirra ooleera. Jamaa ragaan qorannoo kanaaf oole irraa funaaname filachuuf akaakuu iddattoo miti carraa keessaa tooftaa iddatteessuu kaayyeffataafi darbaa dabarsaatti dhimma bahee jira. Odeeffattoota tooftaalee kanneeniin filataman irraa ragaa walitti qabuuf meeshaaleen funaansa ragaa daawwannaa hirmaachisaa, afgaaffii, qaabachiisa yaadannoo hojii aloolaafi sakatta'insa dokimentii hojiirra oolaniiru. Ragaalee kunneen mala akkamtaatiin xiinxalamani hiikni itti kennamee jira. Argannoon ijoo qorannoo kanaa Oromoo Tuulamaa biratti Tulluun hundi ulfoodha; irra caalaa ammoo Tulluun Cuqqaalaa Ulfoodha. Ardaan Ulfoo Irreecha Arfaasaa "Siidaan Waaqayyoo ykn Siidaa Arjoomaa" jedhamuun Oromoo Tuulamaa biratti kabajaa guddaa qabu kun bara 2002 irraa eegalee Moloksoota Tullicha irra jiraniin manca'ee ture. Yaboon ijoo qorannoo kanaa ammoo Heerota Ulfoo Jahan Waaqayyoo kabajuun, duudhaafi safuu Oromticha ganamaa eeguun Tulluuwwan Ulfoo kabajuufi kunuunsuun dhaloota dhufuuf tursuun dirqama Oromoo maraati.

Jechoota Ijoo: *Bakkoota ulfoo, Siidaa Waaqayyoo, Tulluu Cuqqaalaa, uumama ulfoo*

* Corresponding author.

Sacred Nature: Tulluu Cuqqaalaa from the Perspective of Tulama Oromoo

Abstract

The purpose of this study is to analyze the relationship between the Tulama Oromoo and the sacred natural place of Tulluu Cuqqaalaa. The researcher employed an ethnographic and historical research approach to conduct this research. He used purposive and snowball sampling techniques to select the populations of the study from which data for this research were collected. Data gathering tools such as participatory observation, interviews, fieldwork notes, and document analysis were used to collect data from the informants selected by these techniques. These data were analyzed and interpreted using a qualitative method. The main finding of this study is that among the Tulama Oromoo, every hill is sacred; mostly the Tulluu Cuqqaalaa is sacred. Moreover, the sacred place where the Spring Irreecha festival takes place the "Statue of God or the Statue of Donation, which is highly revered among the Tulama Oromoo, has been destroyed since 2002 by the priest that resided on the hill. The major recommendations of the research were that each and every Oromoo should respect the Six Sacred Heeras of God, preserve the original traditions and morals of the Oromoo, and preserve the sacred hills in order to pass them on to the next generation.

Keywords: Sacred places, statue of God, Cuqqaalaa hill, sacred nature

1. Seensa

Seenduubee Qorannichaa

Oromoon Waaqni uumamni isaa hunda akka ittiin jiraataniif heera uume. Muhaammad (2024) Heera jechuun seera uumaan kan yeroofi bakkaan hin daangeffamne, kan hin jijjiiramne, mudaa kan hin qabne, guutuu kan ta'e, yeroo hundaa dhugaa kan ta'edha. Akka dhugeeffannaa Oromootti, Gadaan kan dhala namaa qofa osoo hin taane kan lubbuu qabeeyyiifi dhabeeyyii hundaa, kan waan ijaan mul'atuufi kan hin mul'annee hundaati. Kana jechuun Gadaan lubbuu qabeeyyiifi lubbuu dhabeeyyii hundaaf eegumsaafi kunuunsa hundaa kan godhudha. Kana irraa ka'uun, Gadaan heera guutuu kan jiruufi jireenya waa hundaa (Kan lubbuu qabeeyyiifi dhabeeyyii hundaa) qajeelchudha jechuun ni danda'ama.

Oromoon Tuulamaa akkuma Oromoo kamiyyuu, Uumama Ulfoos ta'ee uumama Waaqayyo dachee kana irratti uume hundaaf safuu qaba. Aadaa isaa keessatti uumama Waaqayyo uume wajjin hariiroo cimaa qaba. Eebba isaa keessatti, waa'een uumaafi uumamaa ka'uunsaa agarsiistuu tokko jechuuf ni danda'ama. Hidhanni kun Ilaalcha yookiin falaasama qabuufi bu'uura sanaan, beekumsa xabboo, duudhaafi safuu bara dheeraa keessa jiraachaa dhuferraa akka ta'uu danda'u wanta tilmaamamudha. Haata'u malee yeroo amma kanatti dhiibbaa namtolcheefi uumamaatiin iddoo ganamaa sanarra wanta jiru hin fakkaatu. Qorannoon kunis ilaalcha Oromoon Tuulamaa Uumama Ulfoo –Tulluu Cuqqaalaa wajjin hidhata ykn hariiroo qabu ifa baasuu irratti xiyyeeffata.

Qorannoo kanaaf ka'umsa kan ta'e aadaa boonsaa Oromoon Tuulamaa uumama wajjin qabu kun hanga qorataan sakkatta'etti hin qoratanne. Addatti ammoo mata duree kanaan ilaalcha ykn falaasama, hariiroo ykn hidhata ummanni kun (Oromoon Tuulamaa) Tulluuwwan Ulfoo waliin qabu ilaalchisee qorannoon saayinsaawaa ta'ee dhabamuu; jiraatus muraasa ta'uun walqabatee, beekumsi mul'achuu danda'u osoo hin baramiin turuu isaati. Qabatamaanis, iddoowwan Ulfoo irrattis ta'e, hangi hidhata

wajjin qabu laafaa deemuudha. Kunis, Tulluun Cuqqaalaa hordoftoota amantii birootiin waan dhuunfatameef Oromoon akka garaa isaa yeroo fedhe achi dhaqee Waaqa isaa galateeffachuufi kadhachuu hin dandeenye.

Haalli kun ammoo hawaasichi uumama uumaan uume wajjin dugda akka walitti galchu taasisuun duudhaafi safuun cabee, ummannis hariiroo uumama wajjin qabu dagatee, falaasamaafi beekumsa xabboo gama kanaan qabus dagatee dhalootaaf waan dabarsu gara dhabuutti geessuu danda'a. Kanaan walqabatees yeroo ammaa iddoo hedduutti haalli naannoo Oromoo jeeqamaa jira. Lubbu qabeeyyiifi dhabeeyyii hedduun uumama kanneen keessatti argamanis yeroo ammaa akka malee badaafi miidhamuu akka malan tilmaamuun ni danda'ama. Kanaafuu, hariiroo ummatichi uumama waliin qabu (keessattuu Tulluuwwan Ulfoo) ilaalchisee ilaalcha ykn falaasama, akkasums duudhaafi safuu hawaasichi gama kanaan qabu laafuufi cabaa dhufuun kaka'umsa guddaa natti uumee jira. Dabalataanis afoola ummatichi gama kanaan qabu akkan itti dhiyeenyaan qoradhuuf fedhii guddaa natti uumee jira. Akka waliigalaatti, qorannoon kun gaaffilee armaan gadiitiif deebii ni argamsiisa jedhamee abdatama: 1) Hariiroo ykn hidhata ummatichi Uumama Ulfoo Tulluu Cuqqaalaa wajjin qabu ilaalchisee ilaalchi, beekumsi xabboofi falaasamni hawaasichaa maal fakkaata? 2) Hariiroo ykn hidhata ummatichi Uumama Ulfoo Tulluu Cuqqaalaa wajjin qabu ilaalchisee jechaafi gochaan ykn afoolawwan hawaasicha keessa jiran maal fa'i?

2. Sakatta'insa Barruu

Hariiroo Oromoonis ta'ee namni kamiyyuu Tulluuwwan Ulfoo waliin qabu ilaalchisee al-kallattiinis ta'ee karaa adda addaatiin hayyoonni waa jedhanii jiru. Dhimmoota kanneenis qorannoo kana keessatti karaa gabaabina qabuun akkaataa armaan gadiitiin sakatta'uuf yaaliin taasifameera.

Ilaalcha Oromoofi Uumama: Akka ilaalcha Oromooti Oromoofi uumamni hidhata ykn hariiroo cimaa kan waliin qabanidha. Tulluun, burqaan, malkaan ykn haroon, mukeewwan, bineeldonniifi lubbuu qabeeyyiin hunduu Oromoo biratti iddoo guddaa kan qabanidha; kabajaafi safeeffannaa guddaas kan qabanidha. Iddoowwan ulfoo ykn ardaaleen jilaas akkasuma. Akka ilaalcha Oromooti iddoowwan kanneen Waaqni eebbisee Oromoo kan badhaase waan ta'eef safuufi safeeffannaa ykn kabajaa guddaa kan qabanidha. Sababni isaas Waaqeffannaa duuba Waaqa, ayyaanaafi safuutu jira waan ta'eef (Tasammaafi kanneen biroo 2012).

Akka Tasammaa (2012) ibsutti, Oromoon uumamaaf kabajaa guddaa waan qabuuf seera uumama ittiin eeguufi ittiin kunuunsu qaba. Oromoon seera uumamaa qabuun hariiroo namaa, uumama biroofi Waaqa gidduu jiru eegatee kan jiraatudha. Akka ilaalcha Oromooti uumama Waaqni kennaadhaan namaaf kenne safuu uumaafi uumamaa eeguun hariiroo gaariin waliin jiraachuun dirqama ta'a. Lammeessaa (2012) gama isaatiin Oromoon uumama naannootiif ilaalcha gaarii akka qabu cimsee ni ibsa. Oromoon ilaalcha isaa keessatti uumama waliin jiraata malee uumama nyaatee ykn itti fayyadamee hin mancaasu. Akka ilaalcha Oromooti lafti qullaa hin uumamne. Tulluu, bosonaafi laga ykn malkaa qabdi. Waaqni uumama kanneen namni safuun akka wajjin jiraatu kenneefi.

Kanaaf, Oromoon ilaalcha isaa keessatti uumama hundaaf, uumama Waaqayyo uume hundaafis kabajaa guddaa qaba. Kanaaf fakkaata Dastaa (2015) "... the Oromo respect all nature. They pay respect to everything Waaqa created" (f. 20). kan jedhuuf. Gabaabumatti ilaalchi Oromoon

Tulluuwwan Ulfoof qabu hundaa oliyyuu daran cimaadha; uumama hunda waliinis kabajaafi jaalalaan jiraata.

Galmeen jechootaa “Oxford English Dictionary” maalummaa jecha ulfoo jedhuu ilaalchisee, “...dedicated or reserved or appropriated to some person or purpose” jedha. Kana jechuun Ulfoon waan nama ykn kaayyoo ta’e tokkoof lafa kaa’ame jechuun ibsa. Kana irraa wanti hubatamu, Ulfoon waan garee, hawaasaafi nama dhuunfaatiif kabajaa guddaa qabudha. Akkasumas, Anthony (1998) gama isaatiin, “The concept of ‘sacred’ in most societies implies something set apart, holy or revered. It is often associated with the secret or forbidden” (f. 28) jedha. Kana jechuun, hawaasawwan hedduu keessatti yaadrimeen Ulfoo adda baafamaa, qulqulluu ykn kabajamaa jechuudha. Yeroo hedduu Ulfoon icciitii ykn waan dhoowwaa ta’e wajjin walqabata.

Addunyaa kanarra iddoowwan Ulfoo ta’an hedduu jiru. Berkes (2017) maalummaa bakkeewwan Ulfoo hoo ibsu; “Sacred sites are places in the landscape that have a special significance under local tradition” jedha. Dabalataanis “Areas of land and bodies of water, as well as constructions and items, which are spiritually and/or religiously meaningful for local people and where sacral practices are performed” jedhuun ibsa. Kun, iddoowwan Ulfoon iddoowwan hawaasichi Waaqeffannaa isaa itti gageessudha. Asafaa (2015) gama isaatiin Oromoon durii kaasee hanga har’aatti, gaarreen irratti sirnoota adda addaafi amantii duudhaa akka gaggeeffatu eera. Akka aadaatti: bosonni, bakkeewwan ulfoofi tulluun hawaasichaaf iddoowwan amantii ykn Waaqeffannaa, hawaasummaafi bakkeewwan ulfoo ta’anii akka tajaajilan cimsanii ni ibsu.

Ardaaleen Uumamaa Ulfoo ta’an ilaalchisee Thomas (2003) “Natural sacred sites occur in a variety of ecosystems and landscapes: in many cultures of the world, mountains are considered as sacred, as are the sources of water — rivers and lakes.” (f. 19). Yaada isaa kana irraa Ardaaleen Uumamaa Ulfoo ta’an bakka hedduutti kan argaman yoo ta’an; aadaa addunyaa hedduu keessatti gaarreen akka madda bishaan lagaafi harootti waan tajaajiluuf akka Ulfootti fudhatamu.

Akkuma armaan olitti ibsuuf yaalametti, addunyaa irratti, bakkeewwan Ulfoo bebbeekamoo ta’an hedduun jiru. Isaan keessaa muraasni haala armaan gadii kanatti dhiyaatanii jiru. Bernbaum (2006):

The sacredness of mountains in general can be manifests itself in two general ways. Firstly, certain peaks, such as Fuji and Sinai, are singled out by particular cultures and traditions as places of special sanctity directly linked to their deepest values and aspirations. These mountains – the ones traditionally known as ‘sacred mountains’ – have well-established networks of myths, beliefs and religious practices such as pilgrimage, meditation and sacrifice. Secondly, mountains that may or may not be revered in themselves frequently contain sacred sites and objects such as temples, monasteries, hermitages, stones, springs and groves – or are associated with the lives and activities of important holy persons. An example in Japan is Koya with its impressive cemetery and numerous Buddhist monasteries. (f. 28)

Kun kan agarsiisu; Ulfoo ta’uun gaarreenii ykn tulluuwwanii karaa lamaan mul’achuu danda’a. Inni duraa, aadaa hawaasa tokko tokkoo keessatti fiixeen gaara ykn tulluu sanii iddoo Ulfoo yoo ta’u; kanaaf ammoo gaarri Fiijiifi Siinaan fakkeenya gaariidha. Iddoon kun bakka namni uumaa isaatiin itti karaa hafuuraa walqunnamee araara itti buusudha. Inni lammaffaa, gaarri ykn tulluun mataa isaatii Ulfoo hin taane garuu, iddoowwaniifi wantoota Ulfoo ta’an kanneen akka burqaa, dhagaa, gadaamii, biqiluufi gochootaafi jireenya nama leemmoon kan walqabatedha.

Gama birootiin gama Oromoo Tuulamaatti yoo deebinu; Ardaaleen Ulfoo hawaasicha biratti iddoo olaanaafi kabajaa guddaa qaban kanneen akka Tulluu Cuqqaalaa, Odaa Nabee, Caffee Abbaa Muudaa,

Caffee Tumaa, Dhakaa Koraa, Tulluu Eerer Kormaaifi kkf eeruu ni danda'ama. Iddoowwan Uumama Ulfoo kanneen sagalee Waaqayyootu jira jedhee amanas. Iddoowwan kanneenitti Waaqa isaa galateeffata; Waaqa isaas dhugeeffata; safeeffatas. Iddoowwan Uumama Ulfoo kanneenitti bahuun araaraan Waaqa isaatti dhiyaata; araaras kadhata; nageenya labsa; rooba kadhata (Alamaayyoofi kanneen biroo; 1996).

Uumamni naannoo keenya keessa jiru hundi waan isa tokko isa kaan irraa adda taasisu qaba. Yaada kana ilaalchisee Gammachuun (1993) "In the Oromo view all things that are created were made possible through ayaana. Ayaana is the organizing principle, that which gives the form to anything and everything" (f.94) jedha. Kana jechuun, wantoonni uumaman hunduu ayyaana qabu. Ayyaanni qajeeltoo qindoominaa kan wantoonni hundi uunka akka qabaatu taasisuudha.

Hariiroo Namaafi Tulluu: Oromoo biratti tulluun kabajaafi ulfina guddaa qaba. Waaqni tulluu yoo uumu ayyaana gurguddoo waliin uumee lafa biroo irraa ol kaasee adda taasise. Akka ilaalcha Oromootti tulluun olaantummaa uumaati; guddina uumaafi sabaati. Iddoo ol jedhaa Waaqatti siqudha; Waaqatu ayyaana guddaa wajjin isa uume. Akka Oromoon amanutti, tulluun bakka Waaqeffanaafi Waaqayyo itti nama dhagahu, bakka araarri ykn nageenyi itti labsamu, lafa ulfinaa, lafa jaarsummaa, bakka dhugaafi sobni itti adda ba'u, lafa murtiin itti kennamuufi araarri itti bu'u, lafa uumaatti nama dhiyeessu, lafa safeeffannaafi hoodaati. Lafa eebbifamaa, qulqullinaafi milkiiti (Sisaay; 2018). Tulluun lafa Ulfoo Irreechi Arfaasaa itti raawwatamudha. Tulluun olii ykn dalluu lafaati; Waaqatu lafa biroo caalchisee uume. Oromoon yoo Bonni hammate korma irratti qalee uumaa isaa kadhata. Hamtuun yoo uumamte, ulfaawwan isaa kanneen akka Kallachaa, Caaccuu, Bokkuu, Siiqqee, Gaadiifi Ciicoo qabatee Waaqa isaa kadhata (Sisaay; 2018; Biqilaa; 2016). Oromoon yoo eebbibus "Tulluu ta'i, fagootti ykn iddoo hundatti mul'adhu" jedha. Bineensi hamaan, diinniifi barri hamtuun yoo dhufe tulluun dawoo kan ta'udha. Gama biraatiin Asafaan (2019) hayyoota kanneen akka (Foggin 2016; Körner 2003)." Wabeeffachuun akka ibsutti tulluun madda bishaanii ta'uun tajaajila; madaala qilleensaati; kanneen biroo caala ammoo faayidaa aadaa qaba; akkasumas iddoo dahannaa (habitat) sanyiiwwan bineeldotaafi sirna-qeeyyaa (ecosystem) addaddaati. Kun kan agarsiisu tulluun qilleensa madaalawaa kan fidu, rooba kan harkisudha; bosona kan qabudha; jiidha ofkeessatti kan qabatu, dawoo ilma namaaf bineensa maraa ta'uu isaati. Kanaaf, tulluun iddoo Ulfoodha; lafa eebbifamaa, bakka Waaqayyo itti nama dhagahu yoo ta'u, Oromoon lafa eebbifamaa jedhee amanu kanatti bahee Waaqa galateeffata; kadhatees argata.

Gama birootiin Mulgeetaa (2014) tulluun bakka Ulfoo ta'uu yoo ibsu:

Mountain is sacred land where God is always available. Thus praying and conducting libation in such shrine land brings about peace full, life besides thanks giving praising and praying to God in this sacred place would make evils impotent prevents demonic acts ensure the provision of rain and makes the land fertile, jedha (f.58)

Kun kan agarsiisu, Tulluun lafa Ulfoo ykn qulqulluu, kan Waaqayyo yeroo hunda itti argamudha. Lafa Ulfoofi qulqulluu kanatti kadhachuun ykn safeeffachuun nagaa guutuu fida; jireenyas qajeelcha. Bakka Ulfoo ykn qulqulluu kanatti bahanii Waaqayyoon kadhachuun hameenyi ykn jinniin akka iddoofi humna hin qabaanne taasisa; kadhachuun kana keessatti Waaqayyoon kadhachuun hammeenya humna hin qabne taasisa; roobni roobee lafas gabbisa. Asafaa (2015; 74) gama isaatiin dhimma kana kallattii Oromoo Tuulamaan yoo ibsu, "Historically, the Tulama Oromo community used the mountains as dominant places of strategic and ritual sites" (f.74). Kanaaf egaa, Oromoon Tuulamaa tulluun Ulfoodha jedhee safeeffata; ittis dhugeeffata.

3. Malleen Qorannichaa

Milkaani'na qorannoo kanaaf maleenyi qorannoo hojiirra oole maleenyaa qorannoo sanyaabaafi seenawaati (Ethnographic & historical research approach). Kaayyoo guddaan mala qorannoo sanyaabaa yoomessa dhugaafi qabatamaa keessatti qorataan hojii aloolaatiin waan arge, waan dhaga'e, waan daawwate, waan keessatti hirmaachuun raawwate hunda, akkasumas karaa ifa ta'eefi icciti eegeen ragaalee argate hunda xiinxaluun aadaa, ilaalcha, seeneffamoota dhaga'e (folk narratives), amantaafi duudhaa hawaasichichi qabu akka argatuuf gargaara. Sidhun (1984) akka ibsutti, kaayyoon maleenyaa seenawaa inni guddaan rakkoo seenaan walqabatu tokkoof furmaata barbaaduun dhugaa jiru dhiyeessuudha. Maleenya qorannoo kanaan kan darbeefi kan jiru wal bira qabuun dhugaa jiru bira gahuun ni danda'ama. Georges & Jones (1995) akka ibsanitti, afoolli mataa isaatiin hambaa seenaati; hambaan seenaas afoola keessa jira. Gooroon afoolaa ofuma isaa hambaa seenaa ta'ee dhimma seenaa irratti madda odeeffannoo ta'ee tajaajila. Kanaaf, ilaalchaafi afoola saba tokkoo ykn dhaloota amma jiru tokkoo qabatamaan hubachuuf seenaa darbe sakatta'uun caalmaatti barbaachisaa waan ta'eef, seenaa har'aa baruuf beekumsi kaleessaa iddoo olaanaa waan qabuuf maleenyaa qorannoo kanaatti fayyadamuun baay'ee barbaachisaa ta'ee argameera.

Galma gahinsa mala qorannoo kanaaf ammoo yaaxxinni hojiirra oolu yaaxxina seenawa irra deebi'anii ijaaruufi yaaxinna ijaarsaati (Historical- reconstruction & theory of constructionism). Hiikaafi Alamituu (2010) Montell (1970) wabeeffachuun akka ibsanitti yaaxxinni seenawa irra deebi'anii ijaaruun kan barbaachisu waantota ammaaf kan bu'uura ta'e waan durii ta'uu isaati. Kanaaf qorannoo duudhaafi safuu ykn afoola kan ammaas ta'e kan durii qorachuuf waantota durii duubatti deebi'uun ilaaluun barbaachisaa ta'uusaa jabeessanii ibsu. Dorson (1972) gama isaatiin akka ibsutti; bu'uuri bu'aa amma mul'achaa jiruu waan darbe waan ta'eef, qorannoo ammaas ta'ee kan durii qorachuuf wantoota durii duubatti deebi'uun ilaaluun murteessaadha. Kun immoo, barbaachisummaa wantoota durii ibsa. Haaluma kanaan, afseena irraanfatamuuf deemu lubbuu itti deebisuuf waan duraa duubatti deebinee ilaaluun gaarummaa akka qabu ibsa. Yaaxxinni kun mala waan seenaan walqabatee dur ture balaa baduu jalaa baraaruuf kan kaayyeffatamudha. Kun immoo ragaan akka hin banneef gargaara. Yaaxxinna kana keessatti, gooroowwan fookloorii durdurii, afseenaafi raagamtaaleen mala seenaa darbe deebisanii ijaaruun odeeffannoo funaanuun qorachuuf mijatan akka ta'anidha kan amanamu. Yaaxxinni ijaarsaa ammoo kan madde yaaxxina xiinhawaasaafi qunnamtii irraa akka ta'ee hayyoonni ni ibsu. Yaaxxinni kun yaaxxinna sammuu calaqqee dhugaati (mind is the mirror of Reality – Theory of constructivist) mormuun dhugaan hawaasummaan ijaarama (Reality is socially constructed) kan jedhu qabachuun yaaxxinna bu'uureffamedha. Akka yaaxxina kanaatti dhugaan hawaasa keessa jiraannu irraa ijaarama ykn burqa malee, ofumaa qophaa'ee kan jiru miti. Yaaxxinni kun dhugaa hawaasaa (social reality) baroota adda addaa keessa jiru xiinxaluudhaan haqa jiru bira gahuuf iddoo olaanaa kan qabudha. Akka yaaxxina kanaatti hiikkaan hawaasni taateewwaniifi dhimmoota adda addaatiif kennu hundi kan ijaaramu hawaasaani. Dhaloonni haaraan hiikkaa kennamu mara hawaasa irraa baratu (Berger, P.L. & Luckmann, 1966). Kanaaf beekumsaafi dhugaa hawaasa keessa jiru tokko ifa baasuuf yaaxxinni kun filatamee jira.

3.1. Madda Ragaa Qorannichaa

Maddi odeeffannoo ykn ragaalee qorannoo kanaa madda ragaalee jalqabaafi lammaffaati. Ragaa jalqabaa maddisiisuuf malli aloola sanyaabaa (Ethnographic fieldwork) hojiirra ooleera. Kunis kallattiidhaan naannoo qorannichaa adeemuun, hawaasicha keessa oolani buluun, hawaasicha ta'anii argamuun, gammachuufi gadda isaa waliin hirmaachuun manguddoota argaa dhageettii, Abbootii

Gadaa, lubawwan, ayyaantuuwwan, beektota ykn namoota aadaa, duudhaafi safuu hawaasichaa, walumaagalatti falaasama hawaasichi uumama ulfoo waliin qabu sirriitti beekan odeeffachuudhaan ragaalee qorannichaaf barbaachisoo ta'an walitti qabachuun danda'ameera.

Gama biraatiin ragaaleen qorannichaaf barbaachisoo ta'an madda ragaalee lammaffaa irraa walitti qabamaniiru. Kunis dhimmoota mata duree kana wajjin walqabatan ilaalchisee dokimentiiwwan manneen kitaabaa, dhaabbilee barnootaafi Biiroo ykn Waajjiraalee Aadaafi Tuurizimii keessatti argaman akka sakatta'amaniifi xiinxalaman ta'eera.

3.2. Meeshaalee Funaansa Ragaalee

Ragaalee qorannoo kanaaf barbaachisan madda ragaalee tokkoffaafi lammaffaa irraa walitti qabachuuf meeshaaleen funaansa ragaa kanneen akka: daawwannaa hirmaachisaa, afgaaffiifi, qaabachiisa yaadannoo hojii aloolaafi sakatta'insa dokimentiiitiin hojiirra oolaniiru. Maddi ragaalee jalqabaa kan maddisiifaman tooftaa adda addaatti fayyadamuunidha. Isaanis odeeffattoota ijooof (key informants) kanneen dhimma qorannichaa irratti hubannoofi beekumsa aadaa guddaa qabaniif daawwannaa hirmaachisaa taasisuu, afgaaffiifi qaabachiisa yaadannoo hojii aloolaati. Haaluma kanaan odeeffattoota ijoo torbaaf (7) afgaaffiin gaggeeffamee, ragaaleen walitti qabaman meeshaalee waraabiifi qaabachiisa yaadannoo aloolaatiin (field note) deeggaramee jira. Dastaa (2011) akka ibsutti, oddeeffannoo afgaaffiidhaan funaanamu wanti gaarii taasisu qorataan gaaffii isaa sirritti ifa godhee ragaalee barbaachisoo ta'an akka argachuu danda'uuf fuulaa fuulatti argamuun odeeffattoota gaafachuu danda'uu isaati. Odeeffattoota ijoo kanneeniif afgaaffiin kan taasifameef karaa afgaaffii caasawaa gamisoo (semi-structured) ta'eeni. Afgaaffiin kunis karaa daangessuutiin osoo hin ta'iin karaa qajeelchuutiin kan raawwatamedha. Malli funaansa ragaa kan biroo daawwannaa hirmaachisaadha (participant observation). Malli Funaansa ragaa kun mala qorannoo sanyaabaa waliin hariiroo guddaa waan qabuuf kan filatamedha. Yaada kana David E. (2004) yoo cimsu:

Participant observation is a research method closely associated with ethnographic methodology, ... the central intent of this method is to generate data through observing and letting to a people in their natural setting, and to discover their social meaning and interpretation of their own activities. (f. 241)

Kun kan agarsiisu yoomessa uumamaafi qabatamaa keessatti dhimmoota hawaasaan raawwatamaniifi dalagaman keessatti hirmaachuun hariiroo hawaasichi uumama ulfoo waliin qabu ilaalchisee ragaalee barbaachisoo ta'an walitti qabachuuf tooftaan kun iddoo olaanaa qabaachuu isaati. Akaakuuwwan ragaa qorannoo kanaa eebba, mammaaksa, raagamtaa, afseena, afwalaloofi jechamootadha.

Gama biraatiin ragaaleen qorannichaaf barbaachisoo ta'an meeshaalee funaansa ragaa sakatta'insa dokimentiiitiin madda lammaffaa irraa walitti qabamanii jiru. Haaluma kanaan dhimmoota qorannoo mata duree kana wajjin walqabatan ilaalchisee dokimentiiwwan manneen kitaabaa, dhaabbilee barnootaafi Biiroo ykn Waajjiraalee Aadaafi Tuurizimii keessatti argaman akka sakatta'amaniifi xiinxalaman ta'eera.

3.3 Tooftaalee Iddatteessuu

Hirmaattonni ykn odeeffattoonni qorannichaa kan filataman mala iddatteessuu miti carraan ta'ee, mala iddatteessuu akkayyooifi (Purposive sampling) darbaa dabarsaatiini (Snowball sampling). Sababni an mala iddatteessuu kanatti fayyadameefis inni guddaan kaayyooifi amala qorannichaa irratti hundaa'uudhaan odeeffattoota mata duree qorannichaa irratti kallattiidhaan beekumsaafi hubannoo gahaa qabaachuun odeeffannoo quubsaa kennuu danda'an filachuufi iyyaafachuun ragaalee

barbaachisoo ta'an walitti qabachuudha. Akaakuun iddatteessuu akkayyoo kan gargaaru qorataan hubannoo dhimmicha irratti qaburraa ka'ee kanneen odeeffattoota irraa ragaa argachuu danda'u murteessuu ilaallata (Addunyaa 2011). Mala iddatteessuu darbaa dabarsaa Addunyaa (2011:67fi68) Denscombe (2007) wabeeffachuun yoo ibsu, "With snowballing, the sample emerges through a process of reference from one person to the next," jedha. Kana jechuun, malli darbaa dabarsaa kun adeemsa namni odeeffannoo kenne tokko namoota biroo dhimma sana beekan eeruuti. Darbaa dabarsaa kan jedhameefis odeeffannoo dabalataaf odeeffattoota kanneen biroo eeruun waan gaggeeffamuufidha.

4. Dhiyeesaafi Xiinxala Ragaalee

4.1 Tulluufi Oromoo Tuulamaa

Akka Alamaayyoo fi kanneen biroo (1998) jedhanitti giddugala Oromoo Tuulamaa naannoo Finfinneetti iddoowwan ulfoo Waaqeffannaa ta'an tulluuwwan saddeeti ni jiru. Tulluuwwan kunis "Tulluuwwan Saddeettan Waaqayyoo" jedhamuun beekamu. Isaanis: Tulluu Cuqqaalaa, Tulluu Eerer, Tulluu Furi, Tulluu Galaan (Muxxee Galaan), Tulluu Waatoo Daalachaa, Tulluu Fooyataa, Tulluu Hococaafi Tulluu Eegduu jedhamu.

Akka afgaaffii odeeffattoota ijoo waliin godhame irraa hubachuun danda'ametti Oromoo Tuulamaa biratti "Heerota Ulfoo Jahan Waaqayyoo" kan jedhamanis: Heera Waaqaa, Heera Lafaa Ykn Dahee, Heera Tulluu, Heera Malkaa, Heera Abbaafi Heera Haadhaati. Akka afgaaffii odeeffattota ijoo kanneenitti "Heeronni Ulfoon Jahan Waaqayyoo" kunneen yoomiyyuu kan hin jijjiiramneedha. Dhalaata dhufaa darbaa kamiyyuu keessatti heeronni kunneen hin jijjiiramani; yoomiyyuu ulfoodhas. Gadaan dhufaa darbu kamuu dhimmoota kanneeniif xiyyeeffannaa guddaa kan kennudha. Heerota kanneen jalatti seeronni hundi kan tumaman, kan fooyya'aniifi lallabaman ta'u. Ragaan qorannichaa akka agarsiisutti; Oromoo Tuulamaa biratti "Heeronni Ulfoon Jahan Waaqayyoo" kanneen jedhaman kun iddoodhuma hundatti ykn bakkuma fedhetti kan tumaman miti. Akka afgaaffii odeeffattoota ijoo Yuuba Bayyanaa Sanbato, Caalaa Soorii, Naggasaa Nagawoo, Obbo Alamaayyoo Hayileefi Sabbooqaa Gadaa irraa hubachuun damda'amutti "Heerri Jahan Waaqayyoo" kan tumamu Ardaalee Ulfoo Oromoon Tuulamaa hedduu qabu keessaa Ardaa Ulfoo Caffee Dongoraa Ykn Caffee Abbaa Muudaa qofattidha. Akka Caalaa Soorii (2015) jedhanitti; Heeronni Caffee Dongoraa ykn Caffee Abbaa Muudaatti afaan saaqame, Caffee Tumaatti irra deebi'amee ibsa waliin himama. Caffee Dongaraatti gaaffiin hin keessummeefamu. Caffee Tumaatti gaaffii dhiyaatuuf ibsi bal'inaan kan itti kennamu ta'a. Caffeen Tuma bakka Heera Ulfoo Jahan Waaqayyoo irraa seeronni hunduu itti tumamaniifi itti fooyya'anidha.

Oromoon Tuulamaa naannoo kanaa Tulluun maaliif ulfoodha akka jedhu akkaataa itti aanuun haa ilaallu. Hayyuun "Tulluun Ulfaadha" jedha. Hayyuun jalaa qabus "Maaliif ulfaadha?" jedhee gaafata. Hayyuunis:

Tulluun lafa irraa olka'ee kan argamudha;

Qilleensa madaalawaa kan fidudha;

Rooba kan harkisudha;

Bosona kan qabudha;

Jiidha ofkeessatti kan qabatudha;

Burqaa kan maddisiisudha;

Dawoo ilma namaaf bineensa maraati;

*Tulluun ilaala waan taateef gaddas ta'e gammachuuf achirra bahuun waliif lallabu;
Arfaasaa irratti bahanii irreeffatanii gaarummaa Waaqayyoo himu;
Waaqayyos kadhataanii waan dhaban kan itti argatanidha;
Tulluun lafa qulqulluudha;
Kanaaf lafti Waaqni lafa hundumaa irraa adda taasisee olkaasee uume kun ulfoodha jedhee lallaba.*

Oromoon Tulluu irratti garaa qulqulluudhaan ol bahee, eebbifatee, ariirraatee qalatee, “**Yaa Waaqi nuu roobi, nu uumtee nu hin hubiin, nuu kennitee nurraa hin fudhatiin, sa'aaf namaan nu eegi**” jedhee kadhata. Oromoonis Tulluutti bahee, qalatee, ariirraatee Waaqa isaa kadhatee, rooba dhabee hin beeku.

Gabaabumatti akkuma sakatta'insa barruu keessatti ibsametti Oromoon Tuulamaa tulluu akka olaantummaa uumaati; guddina uumaafi sabaatti ilaala. Tulluun bakka Waaqeffanaafi Waaqayyo itti nama dhagahu, bakka dhugaan, araari ykn nageenyi itti labsamu, lafa ulfinaafu ulfooti jedhee amana. Lafa uumaatti nama dhiyeessu, lafa safeeffannaafi hoodia, lafa eebbifamaa, qulqullinaafi milkiitis jedha. Afoolli armaan gadiis kanuma nuuf dhugoomsu.

Afoola 1. Tulluu ta'i; ta'uu baannaan tulluutti makami. Tulluu ta'iin guddadhuu mul'adhuudha. Humna godhadhuudha. Dhiibbaa ykn rakkoo kamiyyuu dandamachuudha. Humna xiqqoodhaan raafamuu ykn socho'uu dhabuu agarsiisa. Cimina qabaachuu agarsiisa. Humna ykn cimina hin qabdu taanaan garuu kana gochuu hin dandeessu. Ni xiqqaatta; roorroo ofirraa dhoowwachuu hin dandeessu. Ta'uu baannaan tulluutti makamiinis kanuma agarsiisa. Humna qabaachuu, roorroo ofirraa dhorkachuu, ta'uu baannaan kan humna qabutti maxxanuu agarsiisa afoolichi.

Afoola 2: Tulluu ta'i; dhiibaan si hin kuffisiin. Humna guddaa godhachuu, cimina qabaachuu agarsiisa. Yoo kana ta'e, dhiibaan, goomataan, mortuufi dhortuun nama hin miitu; nama hin dhiibdu ergaa jedhu of keessaa qaba. Humna qabaannaan, cimina qabaannaan rakkoo kamiyyuu dandamachuun ykn qolachuun akka danda'amu agarsiisa.

Afoola 3: Tulluu abbaan itti sagadu, ormi jala qotata. Tulluun bakka irreeffannaa, bakka Waaqeffannaa, bakka uumaa itti galateeffatan ta'uu agarsiisa. Bakka Ulfoo, bakka kabajaa ta'uu mul'isa. Kun abbaa tullichaaf ykn abbaa tullichatti Waaqeffatuuf (sagaduuf) dhugaadha. Oromi, alagaan ykn warri tulluun Ulfoo ta'uu hin beekne ammoo yeroo tulluu jala qotu, yeroo bakka Ulfoo kana mancaasu argita. Ammoo akka ilaalcha ummaticaatti tulluu jala qotuun, tulluu diiguun, tulluu kabaja dhorkuun aadmalee akka ta'e akeekkachiisa. Ulfoo ofii kabajachuu eera. Ta'uu baannaan akkuma “Sa'a abbaan gaafa cabse, ormi ija jaamsaa” ta'a jechuus akeeka afoolichi.

Afoola 4: Dhugaan Tulluu haa taatu, iddoo hundatti haa mul'attu. Oromoon eebba isaa keessatti “Dhugaan tulluu haa taatu, sobni sulula haa taatu” kan jedhuufillee kanumaaf fakkaata. Tulluu dhoksuun hin danda'amu; akka aadaa Oromootti dhugaan ykn haqnis hin dhokatu. Dhoksuuf yaalan illee guyyaa tokko tulluu taatee mul'chuu hin ooltu waan ta'eef. “Mandarri ykn manni tulluu gubbaatti ijaarame dhokachuu hin danda'uunis” dhugaadhuma kana cimisa. Tulluun waan dhokachuu hin dandeenye, uumaa iddoo hundatti mul'atu ykn argamu ta'uusaa cimsee kan ibsudha afoolichi. Gabaabumatti waan dhoksuun ykn awwaaluun hin danda'amne, waan fagootti mul'atu, waan hundi beeku, haqa ykn dhugaa dabsuun ykn dhoksuun hin danda'amne, bakka hundatti kan beekamu ykn mul'atu, waan sirrii ykn qajeelaa, ammoo dhoksuufi dabsuun kan hin danda'amne ibsuu akeeka afoolichi. “Gafuu ta'anii wal kuffisuurra, Tulluu ta'anii wal mul'isuutu wayya, Tulluu ta'aa, bakka

hundatti mul'adhaa ykn ibidda tulluu yaabe ta'aa, bakka hundatti mul'adhaa” afeen jedhus dhimmuma kana kan nuuf cimsudha.

Tulluu Cuqqaalaa

Tulluuwwan Ulfoo Karra Shanana Finfinnee itti argaman keessaa inni guddaan Tulluu Cuqqaalaati. Olka'insi lafaa galaanaa irraa qabus hanga M. 2989 ga'u qaba (Alamaayyoo fi kanneen biro; 1998). Oromoo Tuulamaa biratti tulluuwwan hunduu ulfoodha; irra caalaa ammoo Tulluun Cuqqaalaa Ulfoodha.

Akka afgaaffi odeeffattoota ijoo irraa hubachuun danda'ametti; Tulluun kun aanaa Liiban Cuqqaalaa keessatti kan argamu yoo ta'u, magaalaan guddoon aanichaas Adulaalaa jedhama. Kunis kan agarsiisu Aanaan Liibanis maqaa Tulluu Ulfoo kanaa of keessatti qabattee akka moggaatedha. Tulluun kun karaa Kibba Baha Finfinneetti kan argamu yoo ta'u, Finfinnee irraas Km 84 fagaatee argama. Bishooftuu irraa ammoo fageenya Km 40 ta'uun karaa Kibba Lixaatiin kan argamudha.

Qilleensa Irraa Gadi Qorataa Kanaan Suuraa Ka'ame

Yeoo Bonaa Suuraa Ka'ame

Akka argaman keessaa Alamaayyoo Finfinnee irraa hubachuun danda'ametti; Tulluun kun maqaa kana kan argate dur boolli guddaan tulluu sanarra kan ture yoo ta'u, yeroo booda boolli sun bishaaniin guuttamee waan cuqqaalameef maqaan Tulluu Cuqqaalaa akka jedhamedha.

Akka Yuubni Gadaa Birmajii, Bayyanaa Sanbato (2003-2011 ALH) himanitti ammoo, “*Dur burqituu* bishaanii tokkodu tulluu san gubbaa ture. Gaafa tokko namni tulluu sanirra jiraachaa ture tokko burqituu kana mooyeedhaadhaan cuqqaale jedhama. Sana booda nama saniin Cuqqaalaa jedhanii waamuu eegalan. Guyyaa gaafasii kaasanii Tulluu kanaan Tulluu Cuqqaalaa jechuudhaan waamuu akka eegalanitu himama. Namni Cuqqaalaa jedhamu kun ilma Diidooti. Diidoon kun nama naannoo san bulachaa turanidha” jedhama.

Akkaataa ragaa olitti dhiyaate kanaatti, maqaan Tulluu kanaa, dhimma bishaaniifi gocha bishaan sanaa wajjin raawwatameen walqabachuutu mul'ata.

Akka ragaaleen qorannichaa agarsiisanitti; Tulluun Cuqqaalaa “Dirra Ulfoo, Ujuba Nabii, Siidaa Muuda Oromtichaati” jedhamuun ummata naannichaa biratti beekkama. Tulluun Cuqqaalaa Tulluuwwan Saddeetan (8) Caffeen Gadaa Tuulamaa Seera ulfinaa tumteef keessa isa tokko. Kanaaf

hayyuun seera lallabu “Tulluun Cuqqaalaa Ulfoodha” jedha. Hayyuun jalaa qabus “Maaliif Ulfoo ta’e?” jedhee gaafata. Hayyuun seera lallabus “Tulluun Cuqqaalaa Ulfoodha. Sababni isaa ilaala Waaqaati; Waaqatti olaana; kan itti dheesse hin tuqamu. Gubbaan isaa dhallaadduu qaba; bishaan qaba; jiidha qaba; bakka Ayyaanni Waaqaa buufate jedhamee amanama. Sammuu isaarra Siidaa Muudaa, kan Ujuba Nabiifi Hora qulqulluu, Hora Irreechatu jira; kanaaf Ulfoodha” jedha. Akka manguddoonni jedhanitti; Siidaan Nabii Ujuba yaadannoo abbaa Odaa Nabeeti jedhamee amanama. Siidaa Tulluu Cuqqaalaarra jirutti Waggaatti yeroo lama Birraafi Arfaasaa Sirni Muudaa itti gaggeeffama. Tulluun kun Mootii Tulluu hundaati jedhamees ilaalama. Ayyaantuu Nabii jedhamtu Tulluu kanarra jiraachaa tures jedhama. Bara dheeraaf achirra jiraachaa turee booda gaafa du’us achumatti awaalame. Maqaan Odaa Nabee jedhu maqaa Ayyaantuu kanaa irraa mogga’es jedhama. Tulluu Cuqqaalaa kana keessaa burqaan “Nadhii” jedhamu akka burqaa tures ummannis afoola isaa keessatti; “Cuqqaalaa nadhiin burqitee, Hawaasii birbirsii late” jechuun ibsaa akka turedha ragaan qorannichaa kan agarsiisu (Bayyanaa, Caalaa, Almaayyoo, Sabbooksaa, Miidhaksoo). Odeeffataa Sabbooqaa Gadaa dhimmicha yoo cimsu:

Cuqqaalaa nadhiin burqitee hoo,
Awaashii birbirsii magree hoo,
Hayyee roobee, haroo dinbiliksee hoo, jedha.

Akka amantii hawaasaatti bakka Nabiin jiru qabbana jedhanii dubbatu. Ciminaafi barbaachisummaa Nabii yeroo ibsan “Nabii yaa nagahee isin barbaacha bishaan gaaraa bahe” jedhu.

Haroo Tulluu Cuqqaalaa

Suuraa bitaan dhiyaate marsariitii irraa, mirgaan kan jiru BATO kan kaafame.

Akka afaaffii Alamaayyoo Hayilee irraa hubachuun danda’amutti ammoo jechi “Zuqqaalaa” jedhu Afaan Gi’iizii bakka kan bu’u yoo ta’u, maqaafi Taabonni Aabboo Zuqqaalaa jedhus dur Ardaa Irreechaa Cuqqaalaa akka hin turredha. Maqaafi Taabonni kun naannoo Gondo jechuunis Magaalaa Gondor irraa Km 5 kan fagaaturraa fudhatamee Nafxanyootaan as Tulluu Cuqqaalaa akka dhufedha kan himamu. Odeeffataan Katamaa Hordofaa dhimma kana yoo ibsu “Egaa duudhaa keenya wanti balleechu baay’umatu jira. Zuqqaalaa hin jedhamu; maqaanillee Cuqqaalaadha malee. Gaara Cuqqaalaa jedhama. Abboo Zuqqaalaa jedhanii jijjiiran. Dubbiin akkasii miti. Siidaatu jira. Muuda qaba. Sun immoo bakkee sanatti malkaan akkatti dhoote qabdi. Deebisaniituma amantiidhaanis haa

ta'uu, mootummaadhaan dhiibbaadha jechuun ni danda'ama" jedhu. Kun kan agarsiisu maqaan ganamaa iddoo Ulfoo kanaa Cuqqaalaa kan jedhamudha; Abboo Zuqqaalaan maqaa Nafxanyaan dhiibbaa amantiitiin itti moggaase ta'uusaati.

Mana Amantii Zuqqaalaa Aabboo (Addis, 2005)

Akka afgaaffii odeeffattoota ijoo (Bayyanaa Sanbato, Sabbooqaa Gadaa, Caalaa Sooriifi Alamaayyoo Hayilee) irraa hubachuun danda'ametti; iddoo Ulfoo guddoo Oromoo Tuulamaa ganamaa kan ta'e Tulluun Cuqqaalaa yeroo ammaa kana simboofi ulfina isaa ganamaa kan dhabe fakkaata; dhabe jiras jechuun ni danda'ama. Ardaan Irreechaa Ulfoon "Siidaan Waaqayyoo ykn Siidaa Arjoomaa" jedhamuun Oromoo Tuulamaa biratti kabajaa guddaa kan qabu kun bara 2002 irraa eegalee Moloksoota Tullicha irra jiraniin manca'ee jira. Sababa kana irraa kan ka'es walitti bu'insi guddaan hordoftoota Waaqeffannaafi Ortodoksii gidduutti kan uumame yoo ta'u, yeroo ammaas Oromoon bakka kanatti Waaqeffachaa hin jiru. Moloksooni badii kana raawwatan araara Abbootii Gadaafi jaarsoliin biyyaa taasisaniin Gumaa Siidichaa qarshii 8,000 kan kanfalan ta'us, duudhaan Oromoo ganamaa sun hanga ammaatti bakka isaatti waan hin deebineef, walitti bu'insis darbee darbee waan jiruuf Tulluu Cuqqaalaa irratti Waaqeffachuun yeroo ammaa dhaabbatee jirutu himama. Mukeen ulfooniifi ummata Oromoo biratti kabaja guddoo qabanis yeroo ammaa ciramanii akka dhumanidha kan himamu. Oromoonis Waaqeffannaaf jedhee Tulluu Cuqqaalaa akka ol hin bane, akka dhorkamaa jiru hubachuun danda'ameera. Naannoo sanitti qeeyyaan Oromoo inni ganamaa manca'aa akka jiru, sababa babal'ifannaa qonnaatiinis qabeenyi uumamaa hedduu manca'aa akka jiru, safuun Oromoos cabee akka jirudha ragaaleen qorannichaa kan agarsiisan.

Odeeffataa Miidhaksoo Gurmuu hammeenyummaa rakkoo kanaa yoo cimsu:

Tulluu Cuqqaalaa Siidaa Oromoon umurii meeqa seera isaa itti geggeeffachaa ture, Waaqa isaa itti Waaqeffatu, siida sana caccabsanii boombii (damaamitii) itti naqanii abiddaan gubanii, caccabsanii iyyinee bakka meeqatti himannee yeroodhaaf, qeesota nama shan qabanii hidhanii, barii sana gad lakkisan. Achi gubbaa kan jiru isaani. Yeroo ammaa kana meeshaa waraanaa kan ummata Oromoo fixuuf qopha'e. Ajaa'iba yoo qorannee ilaalle; kan akkasii kanatu jira. Kana mootummaatti himnee lallabnee abbaa kanaa kan nuun jedhu hin jiru, jedhu.

"Tulluu Cuqqaalaa warri fagoo itti irreefatu, warri jalaa (kan bira jiru) jala qota" afoolli jedhus rakkoo amma mul'achaa jiru kana kan agarsiisu fakkaata malee, isa Oromoon kaleessa "Tulluu abbaan itti sagadu, ormi jala qotata, "Sa'a abbaan gaafa cabse, ormi ija jaamsaa" kan jedhu kan agarsiisu natti hin fakkaatu. Yeroo ammaa kana bakki Ulfoo Oromoo kun amanti biraatiin kan liqimsame fakkaata. Qe'een Ulfoo Oromoo durii kun har'a kabajaa dhabuu, amanti biraatiin (Ortodoksiin) liqimfamuu, sabni biraa achitti humna argachuun bakka Irreechaafi Ulfoo Oromoo durii kana laaffisuu kan agarsiisu fakkaata. Yeroo ammaa Tulluun Ulfoo kun kabaja dhabuu, karaa aadmaleen manca'uu akeeka.

Ragaan qorannoo argame akka mirkaneessutti; Tulluu Cuqqaalaa Oromoo Tuulamaa naannicha jiraatan biratti ulfinaafi kabaja guddaa kan qabu ta'uusaati. Oromoon Tuulamaa naannichaa Tulluu Ulfoo kanaaf kabajaafi jaalala guddaa kan qabudha. Tulluu Ulfoo kanarra sagalee Waaqayyootu jira jedhee amanas. Dur Tulluu Ulfoo kanatti Waaqa isaa galateeffata; Waaqa isaas dhugeeffata; safeeffatas. Tulluu Ulfoo kanatti bahuun araaraan Waaqa isaatti dhiyaata; araaras kadhata; nageenya labsa; rooba kadhata. Uumama Ulfoo kana irratti bahee kadhatee ammoo Oromoon dhabee hin beeku. Ragaaleen qorannicha keessatti dhiyaatanis dhimma kana sirriitti dhugoomsaniiru. Iddoo Ulfoo guddoo Oromoo Tuulamaa ganamaa kan ta'e Tulluun Cuqqaalaa yeroo ammaa kana simboofi ulfina isaa ganamaa kan dhabe fakkaata; dhabee jira jechuunis ni danda'ama. Ardaa Irreechaa Ulfoo "Siidaan Waaqayyoo ykn Siidaa Arjoomaa" jedhamuun Oromoo Tuulamaa biratti kabajaa guddaa kan qabuufi kan Oromoonni waggaa waggaa muuda itti adeemuun Waaqa isaanii itti galateeffatan kun bara 2002 irraa eegalee Moloksoota Tullicha irra jiraniin manca'ee jira. Yeroo ammaas Oromoon bakka kanatti Waaqeffachaa akka hin jirre qorannoo kanaan hubachuun danda'ameera. Naannoo sanitti qeeyyaan Oromoo inni ganamaa manca'aa akka jiru, safuun Oromoos cabee akka jirudha ragaaleen qorannichaa kan agarsiisan.

5. Goolaba

Akkuma sakatta'insa barruu keessatti ibsame, Waaqni tulluu yoo uumu ayyaana gurguddoo waliin uumee lafa biroo irraa ol kaasee adda taasise. Akka ilaalcha Oromootti tulluun olaantummaa uumaati; guddina uumaafi sabaati. Iddoo ol jedhaa Waaqatti siqudha; Waaqatu Ayyaana guddaa wajjin isa uume. Bakka Waaqeffanaafi Waaqayyoo itti nama dhagahu, bakka araari ykn nageenyi itti labsamu, lafa ulfinaa, lafa jaarsummaa, bakka dhugaafi sobni itti adda ba'u, lafa murtiin itti kennamu, lafa uumaatti nama dhiyeessu, lafa safeeffannaati. Lafa eebbifamaa, qulqullinaafi milkiiti. Tulluun lafa ulfoo Irreechi Arfaasaa itti raawwatamudha. Tulluun Mootii lafaati; Waaqatu lafa biroo caalchisee uume. Oromoon yoo Bonni hammaate korma irratti qalee, ariirratee uumaa isaa kadhata. Hamtuun yoo uumamte, ulfaawwan isaa kanneen akka Kallachaa, Caaccuu, Bokkuu, Siiqqee, Gaadiifi Ciicoo qabatee Waaqa isaa kadhata. Oromoon yoo eebbibus "Tulluu ta'i, fagootti ykn iddoo hundatti mul'adhu" jedha. Bineensi hamaan, diinniifi barri hamtuun yoo dhufe tulluun dawoo kan ta'udha. Kanaaf Oromoon "Tulluun Ulfoodha" jedhee safeeffata; ittis dhugeeffata. Oromoo Tuulamaa birattis dhugaan kun qabatamaan kan mul'atudha.

Tulluun Oromoo Tuulamaa biratti kabajaafi ulfina guddaa qaba. Ragaalee madda jalqabaafi lammataa irraa argamanis dhimma kana sirriitti kan mirkaneessanidha. Oromoo Tuulamaa biratti Tulluun hundi Ulfaadha; irra caalaa ammoo Tulluun Cuqqaalaa Ulfaadha. Oromoo Tuulamaa biratti Tulluun Cuqqaalaa Arda Irreechaa isa guddaadha. Tulluu kana irratti Oromoon Tuulamaa durii kaasee waggaa waggaa Muuda Siidaa Waaqayyooof kan itti godaanuun ulfeeffatudha. Kunis 'Siidaa Arjoomaa' jedhama. Oromoon Tuulamaa Baatii Arfaasaa keessa akka wayyoomaafi rooba argachuuf Tulluu kana yaabee Arjooma Waaqayyoo kan itti kadhatudha. Kanaaf, Tulluun Cuqqaalaa Ardaa Irreecha Arfaasaa isa guddaadha jedhu manguddoonni.

Gabaabumatti duru Oromoon Tuulamaa bakka Tulluu Ulfoo kana sagalee Waaqayyootu jira jedhee amana. Iddoo kanatti Waaqa isaa galateeffata; Waaqa isaas dhugeeffata; safeeffatas. Iddoo Uumama Ulfoo kana bahuun araaraan Waaqa isaatti dhiyaata. Araara kadhata; nageenya labsa; rooba kadhata. Uumama Ulfoo kana irratti bahee kadhatee ammoo Oromoon dhabee hin beeku. Kadhaa isaa keessatti, eebba isaa keessatti iddoo Ulfoofi qananii kana maqaa dhahuun, safeeffachuun Oromoo biratti baratamaadha.

Wabiilee

- Addunyaa Barkeessaa. (2011). *AKKAMTAA. Yaadrimee Qorannoo Hujoo*: Finfinnee
- Alamaayyoo Hayilee. (1996). *Sirna Gadaafi Siyaasa Oromoo Tuulamaa*. BATO.
- Alamaayyoo Hayileefi ka biroo. (1998). *Seenaa Ummata Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa}*. Finfinnee: Biraaniinna Salaam.
- Alamaayyoofi Girmaa Namarraa .(2011). *Seenaa Ardaalee Jilaa Oromoo Tuulamaafi Caffee Tumaa. Giddugala Aadaa Oromoo; Waraqaa Qorannoo Hin Maxxanfamiin*.
- Alamaayyoo Hayileefi ka biroo. (2012). *Seenaa Ummata Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa}*. Finfinnee: Maxxansa Arfaffaa, Mana Maxxansaa Boolee.
- Alamaayyoo Hayileefi ka biroo. (2012). *Seenaa Oromoofi Hundeeffama Magaalaa Finfinnee*. Mana Maxxansaa Meeggaa.
- Assefa Tefera Dibaba. (2015). *Ethnography of Resistance Poetics Power and Authority in Salale Oromo Folklore and Resistance Culture Ethiopia, Northeast Africa*. Submitted to the Faculty of the Graduate School in Partial Fulfillment of the Requirements of the Degree Doctor of Philosophy in the Department of Folklore and Ethnomusicology Indiana University.
- Assefa Tefera Dibaba. (2019). *Reclaiming "Broken Places". Mountains & Mountain Ecosystems in Danger (Ambo & Gudar Areas in Focus)*. <https://eecopoetics.blogspot.com>
- Berger, P.L. & Luckmann, T. (1996). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Hamondsworth, Middlesex: Penguin Education.
- Bernbaum, E. (2006). Sacred mountains: Themes and teachings. *Mountain research and development*, 26(4), 304-309.
- Biqilaa Tufaa. (2016). *Qaaccessa Safuufi Safeeffannaa Uummata Oromoo Godina Arsiifi Gujii: Xiyyeffannaa Aanaa Heexosaafi Ardaa Me'ee Bokkoo. Waraqaa Qorannoo Digrii Lammaffaa (MA) Gamisaan Guuttachuuf Qophaa'ee Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fooklooriitiif Dhiyaate. Yuunivarsiitii Addis Ababaa*.
- Dastaa Dassaleny. (2011). *Bu'uura Qorannoo*. Finfinnee: Dhaabbata maxxansaa Far East.
- Dasta Alamayo. (2015). *Safuu: The Indigenous Oromo Moral System*. A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences in Partial Fulfillment of the Requirements for the Master of Arts Degree in Philosophy. Addis Ababa University, School Of Graduate Studies.
- David E. (2004). *Doing Research in the Real World*. London: SAGE. Publishing Ltd.
- Dirribii Damisee. (2014). *Seenaa Eenyummaa Oromoo*: Finfinnee: Mana Maxansaa Finfinnee.
- Gemetchu. M. (1993). *Knowledge, identity and the colonizing structure: the case of the Oromo in east and northeast Africa (Doctoral dissertation, School of Oriental and African Studies (University of London))*.
- Githitho, A. 1998a. *Institutional Challenges in Conservation: The Case of the Scared Kaya Forests of the Kenya Coast*. Kenya, NMK/CFCU. Berkes (2017)
- Hiiikaa Faqqadaafi Alamituu Olee. (2010). *Seensa Afoolaa; Sagantaa Barnoota Fagoo Yuunvarsitii Jimmaatti Damee Barnoota Afaan Oromoofi Ogbarruu*
- Kahsay Berhe. (2004). *Land Use and Land Cover Changes in the Central Highlands of Ethiopia: The Case of Yerer Mountain and Its Surroundings*. A Thesis Submitted to the School of Graduate Studies, Addis Ababa University; In Partial Fulfillment of the Requirement for the Degree of Master of Science in Environmental Science
- Lemessa Mergo. (2012). "The Scene Does Not Speak": The Demise of the Odaa Bulluq Sacred Forest in Horro Guduru, Northwestern Oromia, Ethiopia. *The Journal of Oromo Studies* Volume 19, Number 1 & 2.

- Melaku Getahun. (2016). Oromo Indigenous Knowledge and Practices in Natural Resources Management: Land, Forest, and Water in Focus. Journal of Ecosystem & Ecography.
- Muhaammad Namoo. (2024). Duudhaalee Irreechaa. Waraqaa qorannoo hinmaxxanfamin.
- Mulugeta Nagassa. (2014). “Documentaion and Analysis of Ritual Performances of "Seera Gada” among the Karrayyu Oromo”. PHD. Dissertation Addis Ababa University.
- Schaaf, T. (2003). 1. UNESCO’s Experience with the Protection of Sacred Natural Sites for Biodiversity Conservation. The Importance of Sacred Natural Sites for Biodiversity Conservation, 13.
- Sisaay Kabbadaa. (2018). Afseenaa Namoota Bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii. Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa (MA) Afaan Oromoo Barsiisuuf gamisaan guuttachuuf Dhiyaate. Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookiloorii Kolleejjii Namoomaa Qo’annoo Afaanotaa, Jornaalizimiifi Quunnamtii. Yuunivarsiitii Finfinnee.
- Tesema Ta’a. (2012). Religious Beliefs among the Oromo: Waaqeffannaa, Christianity and Islam in the Context of Ethnic Identity, Citizenship and Integration: EJOSSAH Vol. VIII, No.1
- አዲስ ይትባረክ። (2005). የቃል ግጥም ክዋኔ እና የእማነት ዉህደት በዝሁል አቦ ክብረ በዓል። አዲስ አበባ ዩንቨርሲቲ የድህረ ምረቃ ት/ቤት የሂዩማኒቲስ፤ የቋንቋዎች ጥናት፤ የጅርናሊዝምና የኮሚኒኬሽን ከሌጅ፤ የአማርኛ ቋንቋ፤ ሥነ-ፅሁፍና ፎክሎር ት/ት ክፍል፤ የድህረ ምረቃ መርሐ ግብር።